

Вікторія Солошенко,
кандидат історичних наук, доцент,
учений секретар,
Державна Установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України»

ПЕРЕМІЩЕНІ АБО ВТРАЧЕНІ КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ: НОВІ ВИМІРИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ У ФРН

***Анотація.** Націонал-соціалістичні пограбування, відчужене мистецтво, трофеї війни – це складові, які й сьогодні з новою силою сколихують суспільство, фахівців і не лише істориків, мистецтвознавців, музеєзнавців, але й політиків і дипломатів. Складовим питанням у цій площині постає відновлення прав власності на предмети мистецтва й антикваріату, втраченого в різний час і за різних обставин. У статті піднімається важлива й донині невирішена проблема переміщених або назавжди втрачених культурних цінностей.*

***Ключові слова:** політика націонал-соціалізму, наслідки, відчужене мистецтво, переміщені, втрачені культурні цінності.*

Важливою та донині невирішеною проблемою з широкого кола проблем, пов'язаних із Другою світовою війною, залишається проблематика переміщених або назавжди втрачених культурних цінностей. Втрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими, час від часу навіть у ХХІ ст. продовжують повертатися до своїх власників або їх нащадків. Багато з них зберігається не лише в музеях та їх запасниках, а й у приватних колекціях та володіннях різних країн світу.

Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини в період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх надбань людства. Це був величезний масив злочинів – позбавлення приватної власності, дискримінація

та позбавлення громадянських прав, переслідування і, врешті-решт, фізичне знищення мільйонів людей.

Ще остаточно не подолавши наслідки політики націонал-соціалізму в культурній сфері, Україна зіткнулася з новими викликами сучасної доби. У цьому контексті не можна не згадати про російську експансію та вивезення з музеїв Криму цінних творів мистецтва – культурної спадщини України. Так, у липні 2016 р. у Третьяковській галереї в Москві, порушуючи правові норми та міжнародне законодавство, було відкрито виставку робіт художника Івана Айвазовського, вивезених з Криму. Для нашої держави таке становище значно актуалізує вивчення широкої міжнародної практики та досвіду окремих країн у розв'язанні подібних проблем. У цьому зв'язку слухним є досвід Німеччини останніх десятиліть щодо вирішення проблем розшуку та реституції втрачених, викрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва.

Проблеми захисту та збереження культурної спадщини на національному та міжнародному рівнях досліджували українські та зарубіжні вчені М.М.Богуславський [1], А.В.Гайдашов [2], Л.Н.Галенська [3], Т.М.Себта [4], С.І.Кот [5], Н.П.Українець [6], О.К.Федорук [7], М.М.Яцишин [8], Уве Гартманн, Патриція Грімстед Кеннеді [9], Мальгожата А. Квінкенштейн [10] та інші дослідники.

Доля багатьох предметів культури, які були конфісковані або викрадені в їхніх власників, без згоди власника продані в період з 1933 до 1945 рр., залишається недостатньо дослідженою як у світі, так і у ФРН зокрема. Федеральний уряд об'єднаної Німеччини взяв міжнародне зобов'язання, виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998, зробити свій внесок у дослідження походження та реституцію культурних цінностей.

Підкреслимо, що досвід ФРН у розв'язанні цієї важливої задачі – ідентифікації та повернення розграбованого націонал-соціалістами майна, культурних цінностей є неоціненним. Адже вирішення цього кола проблем було поставлено на ґрунтовну державну основу. У 1998 р. у Німеччині (м. Магдебург) було засновано Координаційний центр захисту культурних

цінностей. Велика робота проводиться щодо пошуків втрачених творів мистецтва, реконструкції колекцій, списків робіт, які проливають світло на історію творів мистецтва. Крім того, з допомогою останніх можна підтвердити справжність або виявити підробку. Таким чином, завдяки створенню та діяльності німецького Координаційного центру, наукові дослідження у цій площині якісно зросли.

Варто зазначити, що за останні десять років у ФРН суттєво збільшилася кількість науково-практичних конференцій, присвячених проблемам подолання наслідків націонал-соціалістичного панування в культурній сфері. Важливими в цьому зв'язку є проблеми викраденого мистецтва, трофеїв війни, колекцій нацистів, історії їх походження та переміщення. Значно активізовано роботу щодо підготовки майбутніх експертів, які займаються дослідженням походження творів мистецтва.

Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися із знаменитих колекцій, а також твори, вилучені насильницьким шляхом у євреїв. Куплені на аукціонах та в приватних колекціонерів старожитності не завжди мають легальне походження, доволі складно прослідкувати їх переміщення, історію від першого до останнього власника.

Неабиякі складнощі виникають під час пошуку та з'ясування походження трофейного та розграбованого мистецтва. Оцінюються саме ті данні, які розташовані безпосередньо близько до досліджуваного об'єкта. Це надписи на зворотному боці, позначки митців та власників на картинах, рукописні записи, маргіналії, присвяти, ініціали, печатки або екслібриси на книгах та архівних матеріалах.

Друга світова війна завдала величезної шкоди людству та призвела до численних втрат культурного надбання народів СРСР. Як слушно зазначає відомий український дослідник С.Кот, під час Другої світової війни Україна втратила до 250 тис. предметів з 21 музею і близько 50 млн. книжок. Учений стверджує, що цінності, вивезені з України, становили 55% усіх культурних цінностей, які німці вивезли з Радянського Союзу. Надзвичайно велика

кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважається зниклою безслідно [11].

З передачею музеїв до підпорядкування Генеральному комісаріату в січні 1942 р. вони підпорядковувалися цивільному управлінню. На підпорядкування Рейхскомісаріату «Україна» від 7 грудня 1942 р. було сконцентровано у Києві земельне управління архівів, бібліотек і музеїв під керівництвом Георга Вінтера. Одночасно було створено земельну службу прадавньої та давньої історії. Устремління до централізації призвели до численних підпорядкувань та переформатувань низки музеїв, бібліотек та архівних установ Києва. Так, з соборів на Подолі та Володимирського собору привезені туди радянською владою зібрання дворянських бібліотек були перевезені до земельних управлінь, а бібліотеки з провінції (наприклад, Полтави) були перевезені до Києва [12, с. 37-38].

У роки окупації в Києві та інших містах німецькі установи дозволяли собі прикрашати свої приміщення картинами з розграбованих музеїв. Це підтверджують записи та довідки про вилучені з цією метою твори, які й сьогодні ще зберігаються. Але чи була картина повернута до колекцій музеїв, потрібно перевіряти в кожному окремому випадку.

Так, у щоденнику Александера фон Рейтценштейна, відомого мистецтвознавця, офіцера вермахта значиться наступне: «17 червня. Наступ, під час якого ми зробимо невеличку виставку від Полтави до Танненберга. Виставку книг та картин з історії російської армії (радянської армії - авт.). Лише деякі зацікавлені дозволять себе нею відволікти, заглибляться та навіть забудуть здивуватися. Той чи той поставить врешті-решт запитання: «А звідки у вас все це?» А ми скажемо: «все це – книги, картини, – ми забрали з російських (радянських – авт.) бібліотек», також ми додамо: «з окупованих бібліотек». Чи повинні ми вибачатися? Ми не маємо докорів сумління. До того ж залишається під великим питанням, чи матимуть ці бібліотеки все це в кінці війни, чи вистоять вони. Сьогодні вночі вони можуть бути розбиті. ... у нас немає совісті та не тільки в нас – німців» [13, с. 60-61].

Проте частину незаконно переміщених цінностей вдалося повернути як у ході бойових дій за визволення радянських територій, так і з території Німеччини вже після її капітуляції. Так, Є.Денисова аргументовано доводить, що повернення культурних цінностей в цілому мало стихійний і безсистемний характер, що призвело до складнощів при документальному посвідченні кількості втрат та обліку повернутих на батьківщину цінностей. Це призвело до того, що не внесені до облікових списків цінності потрапили з окупованої Німеччини в треті країни, після чого сліди їх часто губилися [14, с. 281, с. 287].

Варто враховувати й той факт, що не всі незаконно переміщені та повернуті культурні цінності зберігаються в музеях й архівах. Безцінні експонати можна знайти в приватних колекціях; куплені вони, як правило, на знаменитих аукціонах світу.

Проблемним залишається й те, що колекціонери не завжди мають готовність відкрити свої колекції, інформувати про них державу. У цьому зв'язку не можна не згадати знахідку 2012 р. у приватному володінні Корнеліуса Гурліта в Мюнхені, яка стала «знахідкою століття» і з новою силою розпалила дискусію щодо походження предметів культури. Вражаюча колекція включає в себе близько 1300 полотен художників класичного модернізму. В їх числі роботи Пабло Пікассо, Марка Шагала, П'єра Огюста Ренуара, Анрі Матісса, Еміля Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд. євро [15, с. 142]. Німецькі мистецтвознавці стверджують, що окремі твори з колекції Гурліта мали пряме відношення до політики націонал-соціалістів.

Все частіше в німецьких ЗМІ лунають звинувачення на адресу музеїв у тому, що вони начебто мають причетність до продажу культурних цінностей нащадкам високопосадовців націонал-соціалістів. Замість того щоб повернути законним власникам твори мистецтва, Баварські державні картинні галереї начебто продавали їх дружині та дочці Германа Герінга. Зазначимо, що це питання є складним і потребує ретельного дослідження, а також низки доказів на предмет вчинення подібних дій.

Доволі рідкими є випадки повернення в Україну переміщених творів мистецтва, які багато десятиліть поспіль вважалися втраченими назавжди. У цьому зв'язку не можна не згадати відомого українського мецената сучасності Олександра Фельдмана, який на одному з аукціонів викупив власним коштом втрачену картину та повернув її музею Богдана та Варвари Ханенків.

Картину Корнеліса Пуленбурга «Аркадійський краєвид» було вилучено з музею в серпні 1943 р. за розпорядженням нацистської окупаційної влади та разом із багатьма іншими творами переправлено до Кенігсберга (нині Калінінград, РФ). Так, донедавна вважалося, що ця частина колекції загинула під час пожежі 17 лютого 1945 р. у замку Вільденхофф поблизу Кенігсберга. Однак у травні 2011 р. інформація про продаж картини Корнеліса Пуленбурга Cornelis Poelenburch «Аркадійський краєвид» (Утрехт 1594 / 1595 – 1596 р. (олія, дерево)) з'явилася на сайті одного з європейських аукціонів. Фонд О.Фельдмана профінансував усі необхідні витрати для її повернення в Україну. Картина К.Пуленбурга походить з колекції засновників музею Богдана та Варвари Ханенків. У довоєнній експозиції картина «Аркадійський краєвид» посідала важливе місце як еталонний твір, підписаний автентично монограмою художника. Корнеліс Пуленбург був міжнародною знаменитістю. У 1620-21 рр. він працював на службі в Козімо II де Медічі, Великого герцога Тосканського, а в 1637 р. отримав запрошення до Лондона: англійський король Карл I замовив художнику особисто серію картин. Палким шанувальником творів К.Пуленбурга був утрехтський колекціонер живопису, барон Віллем-Вінсент ван Віттенхорст (1613-1674). Для свого великого зібрання він придбав близько 60 творів художника, і серед них – наш «Аркадійський краєвид». Про це свідчить червона сургучна печатка барона на звороті картини. Твір, який вдалося повернути в національну художню скарбницю, є досконалим зразком самобутнього жанру голландського живопису – так званого «аркадійського пейзажу». Одним із засновників цього жанру був саме Корнеліс Пуленбург [16].

Важливим залишається той факт, що до Міністерства закордонних справ України ще в серпні 1992 року надійшла нота Посольства Великої Британії в

Києві, в якій висвітлювалася стурбованість різким зростанням на Лондонському ринку кількості незаконно вивезених з країн Центральної та Східної Європи виробів мистецтва [17, арк. 72-73].

Варто зазначити, що 15 лютого 1993 р. була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво. У документі йшлося, зокрема, про повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. 13 липня 1993 р. було підписано двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки. Документ передбачав створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей, у складі якої мали діяти робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек, а також здійснення пошуку й уточнення відомостей про переміщені культурні цінності, що перебувають на територіях сторін, були передбачені конкретні взаємні передачі таких предметів культури [18, арк. 1, с. 149]. У цей період в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілу низку культурних об'єктів. Археологічний комплекс із 8 тис. фрагментів кераміки та виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III ст.; з фондів Київського музею західного та східного мистецтва було передано три альбоми з гравюрами XVIII ст. до Дрезденської картинної галереї [19, с. 65, с. 175]. З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмети періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею. Адже це втрати культурного надбання всього українського народу, які складають цілі пласти національної культури.

До найважливіших повернень культурних цінностей з України до Німеччини належать так звані «архів Баха» Берлінської співочої академії, архівні документи, пов'язані з Йоганном Вольфгангом фон Гете, кілька альбомів літографій та гравюр XVIII ст., колекція археологічних матеріалів з історії поселення давніх германців та інші цінності, малюнок з Дрездена «Veduta di Valmontone» Георга Фрідріха Августа Лукаса. Твір Георга Лукаса належав

приватній особі в Україні, яка запропонувала передати його посольству ФРН. Згодом німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, які після війни потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М.Гришка [19, с. 165, с. 175].

У квітні 2011 р. уряд ФРН урочисто передав до України твори народного мистецтва – 210 писанок і 1 старовинну керамічну таріль. Вони були вивезені з Києва нацистами восени 1943 р. і знайдені німецькими фахівцями в одному з музеїв Баварії [20]. Переговорний процес щодо повернення того чи того об'єкту – справа тривала, часто вона триває роками.

Договірна база з країнами-членами об'єднання та підписання Україною Угоди про асоціацію дозволяє нарощувати співпрацю в сфері захисту та збереження культурних цінностей. Таким чином, для нашої держави при вирішенні проблем у сфері розшуку втрачених культурних цінностей та творів мистецтва в роки Другої світової війни досить важливо враховувати європейську практику, певний досвід Німеччини останніх десятиліть.

Слушним має стати використання політико-правових засад цієї політики як справи державної ваги. Варто в цьому зв'язку переглянути та внести доповнення до Закону про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, що запобігатиме незаконному вивезенню та ввезенню культурних цінностей, взявши за зразок сучасний Закон ФРН про захист культурних цінностей, прийнятий 31 липня 2016 р.

Доцільним буде створення профільної науково-дослідної установи, завданням якої стало б виявлення, повернення відчужених та переміщених українських культурних цінностей та поновлення активної роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. У якості зразка державної установи варто взяти напрацьований досвід роботи Координаційного центру захисту культурних цінностей у м. Магдебург (ФРН).

Пошукову роботу з широким колом приватних колекціонерів, які відомі аукціонам світу своїми інтересами щодо продажу української культурної

спадщини, варто перенести в площину державної політики. Така політика допоможе значно прискорити подолання наслідків нацистського силового панування.

Список використаних джерел та літератури

1. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты : монография / М.М.Богуславский. – 2- е изд., перераб. и доп. – М. : Норма : ИНФРА – М, 2012. – 416 с.
2. Гайдашов А.В. Культурные ценности как предмет культурных посягательств. / А.В.Гайдашов // Преступность и культура. – М., Криминолог Ассоц. 1999. – С. 55-57.
3. Галенская Л.Н. Международная борьба с преступностью. М.: Междунар. Отношения. / Л.Н.Галенская. – 1972. – 176 с.
4. Себта Т.М. Мюнхенська систематична картотека власності мистецьких об'єктів (1945-1952: перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей. /Т.М.Себта.// Загартована історією: ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. /Д.В. Бурім, І.Верба, І.Гирич; гол. Редкол.: П.С. Сохань. – К.: НАН України, Ін-т укр.археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. – С. 221-236.
5. Кот С.І. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.) /Кот С.І.// Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – №21. – С. 163-180.
6. Українець Н.П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991–2009 рр.). автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Н. П. Українець; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2010. – 18 с.
7. Федорук О. К. Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті: У 3 кн. / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. / О.К.

- Федорук. – Київ: Видавничий дім АС, 2006. – Кн. 1: Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. – 260 с.
8. Яцишин М.М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-ті роки ХХ століття. / М.М. Яцишин. – Луцьк: Вежа, 1999. – 204 с
9. Грімстед Кеннеді Патриція, Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН Української РСР. Археографічна комісія; Український науковий інститут Гарвардського університету. / Патриція Кеннеді Грімстед, Г.Боряк. – Львів: Вид. центр "ФЕНІКС" 1992. – 120 с.
10. Małgorzata A. Quinkenstein Strukturen des illegalen Transfers von aus den polnischen Gebieten stammenden Kunstgütern zwischen Europa und Amerika in den Jahren 1944 bis 1949, „Historie. Jahrbuch des Zentrum für historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften. Besatzung“, Folge 7 2013/2014, S. 370-376.
11. Історик Сергій Кот в програмі про історичні цінності. BBC Ukrainian. 11 липня 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/07/090711_kot_interactive_is.shtml (дата звернення: 2 листопада 2016 р.). – Назва з екрану.
12. Ulrike Hartung Verschleppt und verschollen. Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum Kunstraub in der Sowjetunion (1941-1948). Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa. Hardcover. Edition Temmen. 1. Jan. 2000. – S. 37-38.
13. Alexander Freiherr von Reitzenstein Itinerar durch Krieg und Kunst (1940-1948) [Tilmann Breuer] Privatdr. X. – S. 60-61.
14. Денисова Е. Правовые основы реституции культурных ценностей, перемещенных во время и по окончании Второй мировой войны /Е.Денисова.// Вестник МГИМО Университета. – Вып. № 1 / 2012. – С. 281-287.
15. Солошенко В.В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина). /В.В. Солошенко. //

Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015, вип. 44, том 2. – С.142.

16. Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Картина Корнеліса Пуленберга «Аркадійський краєвид».

17. Міністерство Закордонних справ України. Лист №9/37-13110 від 06.08.1992 р. Про ноту Посольства Великобританії в Україні. Фонд №1., опис 4, спр. № 6932 а. – Арк. 72-73.

18. Історико-архівне управління МЗС України. Ф. «Міжнародні договори України на дво- і багатосторонній основі». Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне співробітництво. – № 236 від 15 лютого 1993 року. – Арк. 1.; Солошенко В.В. Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. – К.: 2005. – С. 149.

19. Кот С. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991-2012рр.). / С. Кот. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2012. – Вип. 21. – С. 165, 175.

20. Солонина Є. Українські писанки повернулися з Німеччини /Є. Солонина [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/3554073.html> (дата звернення: 2 листопада 2016 р.). – Назва з екрану.

LOOTED OR LOST ART: THE NEW DIMENSIONS OF PROBLEM SOLUTION IN GERMANY

***Abstract.** Depredations committed by the National Socialists, the alienated art, trophies of war – all these are the components which keep stirring up the society, historians, art experts and museographers, as well as politicians and diplomats even today. In this context, the key issue is the restoration of property rights on pieces of art and antiques which have been lost at different times and under different circumstances. The article raises the important issue of a still unresolved problem of the trophy arts or lost cultural values.*

***Keywords:** policy of National Socialism, the consequences, alienated art, displaced and lost cultural values.*

ПЕРЕМЕЩЕННЫЕ ИЛИ УТРАЧЕННЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ: НОВЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ В ФРГ

***Аннотация.** Национал-социалистические ограбления, отчужденное искусство, трофеи войны – это составляющие, которые и сегодня с новой силой сотрясают общество, специалистов и не только историков, искусствоведов, музееведов, но и политиков, дипломатов. Составляющим вопросом в этой плоскости является восстановление прав собственности на предметы искусства и антиквариата, утраченного в разное время и при разных обстоятельствах. В статье поднимается важная и до сих пор нерешенная проблема перемещенных или навсегда утраченных культурных ценностей.*

***Ключевые слова:** политика национал-социализма, последствия, отчужденное искусство, перемещенные, утраченные культурные ценности.*